

ЗБАЛАНСОВАНИЙ СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОВКІЛЛЯ: ЕВОЛЮЦІЙНІ ПІДХОДИ

У статті розкрито окремі теоретичні аспекти досягнення збалансованого розвитку людства, зокрема й сільського розвитку за умови збереження довкілля. Узагальнено наукові підходи щодо особливостей збереження екологічної рівноваги природного середовища в контексті природокористування за сучасних умов господарювання.

Ключові слова: збалансований розвиток, сільський розвиток, збереження довкілля, сільські території, екологічна рівновага, природне середовище, природокористування.

ВСТУП

Важливим завданням людства на сучасному етапі є проблема збереження екологічної рівноваги з врахуванням антропогенного впливу на природне середовище, передусім через природокористування. Адже, відомо, що людина не завжди в змозі запобігти негативному впливу на довкілля і далеко не завжди може контролювати процес цивілізованого суспільного розвитку.

Екологічна небезпека, що нависла над людством, пов'язана не тільки з інтенсивним забрудненням і погіршенням якості навколишнього природного середовища, але і з неконтрольованими і погано передбачуваними наслідками грандіозної людської природозмінюючої діяльності. З багатьох регіонів планети вилучаються, а в інші перекидаються величезні маси різних природних речовин. Багатомільйонні тонни перероблених речовин знову надходять у природу у вигляді далеко небезпечних для життя відходів людської виробничої діяльності [8, с. 5]. Таке становище, в глобальному масштабі, ставить під загрозу як екологічну безпеку планети, так і життєзабезпечення самої людини.

Питанням збалансованого розвитку, зокрема й сільського розвитку, збереження довкілля, раціонального і невиснажливого природокористування в сучасних умовах господарювання присвячено праці вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед них: І. Баланюк, О. Бородіна, А. Голуб, Д. Диксон, Р. Карпентер, Й. Кларер, Д. Лук'яненко, Л. Мельник, Д. Николас, О. Онищенко, О. Павлов, Ю. Пахомов, П. Саблук, М. Сахацький, Л. Скура, Н. Татаренко, А. Толстоухов, С. Франсис, М. Хилько, П. Шерман, В. Юрчишин та інші.

Метою наукової статті є узагальнення теоретичних підходів щодо особливостей збереження довкілля в умовах природокористування в контексті сільського розвитку.

Дослідження виконане методом аналізу, синтезу і узагальнення теоретичних підходів щодо збереження екологічної рівноваги природного середовища, забезпечення збалансованого сільського розвитку при умові раціонального природокористування.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Протягом всієї історії людського суспільства природокористування було чи не єдиною можливістю забезпечити потреби людини в процесі життєдіяльності. Однак лише наприкінці 50-х років минулого століття було зацентровано увагу на питаннях негативного впливу людської діяльності на навколишнє середовище, і як результат необхідності збереження довкілля, передусім розширеного відтворення сільських територій.

Наукова думка узагальнила органічні недоліки сучасної цивілізації [2, с. 283]: 1) дедалі більша обмеженість природних речовинно-енергетичних ресурсів для підтримання традиційних темпів розширеного виробництва; 2) катастрофічно швидке зростання населення, в Азії, Африці та Латинській Америці («демографічний вибух»), за одночасної депопуляції в багатьох розвинутих країнах; 3) невпинне зростання потреб людства (не завжди розумних, об'єктивно виправданих) і масштабів матеріального виробництва, що призводить до посилення антропогенного, техногенного пресингу на довкілля, до виснаження живої і неживої природи, руйнування природних біогеоценозів, зникнення багатьох видів рослин і тварин – скорочення біорозмаїття планети; 4) погіршення умов життя людей, зростання кількості факторів шкідливих не лише для рослинного й тваринного світу, а й для здоров'я людини, майбутніх поколінь людства.

Досягти збалансованого розвитку економіки країни на основі раціонального природокористування із одночасним збереженням екологічної рівноваги навколишнього середовища, зокрема забезпечення сталого сільського розвитку, відтворення сільських територій, в сучасних умовах господарювання досить складно. В теоретичному аспекті екологічної науки поняття «сталий розвиток» трактується як збалансований розвиток

(англ. *sustainable – підтримуючий, тривалий, безперервний і development – розвиток*), який характеризує [2, с. 268]: 1) розвиток, що задовольняє потреби нинішнього покоління, не ставлячи під загрозу можливість майбутніх поколінь задовольняти свої потреби; 2) такий розвиток країн і регіонів, коли економічне зростання, матеріальне виробництво і споживання, а також інші види діяльності суспільства відбуваються в межах, які визначаються здатністю екосистем відновлюватися, поглинати забруднення і підтримувати життєдіяльність теперішніх та майбутніх поколінь.

У 50-60-роках ХХ ст. розвиток пов'язували лише з економічним прогресом та зростанням економічної ефективності. На початку 70-х років у зв'язку з несправедливим розподілом прибутків та зі зростанням кількості бідних у країнах, що розвиваються питання соціальної справедливості були визначені такими ж важливими, як і питання зростання економічної ефективності. Проте зростаюче споживання природних ресурсів призвело до деградації довкілля й негативно вплинуло на здоров'я людей. Реальною загрозою стала проблема «меж зростання», на яку ще в 1972 р. звернув увагу світової громадськості Римський клуб. Щоб уникнути екологічної кризи, до концепції розвитку необхідно було включити третю мету – збереження довкілля. Вперше це питання було порушено на Конференції ООН з довкілля людини (1972 р., м. Стокгольм), яка визнала актуальність екологічної проблематики та необхідність створення дієвих міжнародних механізмів для її розв'язання. Термін «збалансований розвиток» з'явився в 1980 р. коли була опублікована «Всесвітня стратегія охорони природи» (ВСОП), підготовлена міжнародною спілкою охорони природи (МСОП). Ця стратегія висунула принципово нове положення: збереження природи нерозривно пов'язане з питаннями розвитку. Поняття «збалансований розвиток» почали широко використовувати після публікації в 1987 р. звіту Міжнародної комісії з довкілля та розвитку «Наше спільне майбутнє», підготовленого під керівництвом Г. Брундланд. Ця концепція набула провідного статусу після Конференції ООН з довкілля та розвитку (1992 р., м. Ріо-де-Жанейро), і була відображена прийнятому на Конференції «Порядку денному на ХХІ ст.».

Ефективність суспільного розвитку повинна забезпечуватися за консолідованої соціально-економічної відповідальності за темпи, характер і спрямованість використання природних ресурсів, що акумулюється в адекватній еколого-економічній політиці, яка віддзеркалює відповідний кадровий потенціал реальну здатність ООН міжнародних економічних і фінансових організацій, інтеграційних об'єднань, а також держав та їх владно-управлінських структур та інституцій ефективно застосовувати економічні закони і важелі для забезпечення сталого еколого-економічного розвитку [2, с. 282].

В документах Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро були, зокрема сформульовані такі положення: економічний розвиток у відриві від екології призводить до перетворення Землі на пустелю; екологія без економічного розвитку закріплює зубожіння й несправедливість; рівність без економічного розвитку – зубожіння для всіх; екологія без права на дію є частиною системи закріпачення; права на дію без екології – шлях до колективного знищення, яке однаковою мірою стосується всіх [2, с. 282]. Зокрема, О. Васюта вважає, що замість традиційної економічної ефективності життєдайним є запровадження критерію соціально-еколого-економічної ефективності, що дасть змогу повніше враховувати цілі суспільного розвитку, найближчі та віддалені соціально-екологічні наслідки конкретних економічних рішень. На думку цитованого науковця сучасний соціально-економічний розвиток об'єктивно не може керуватися суто економічними цільовими пріоритетами та критеріями оцінки, а тому для стабілізації, а відтак поліпшення екологічної ситуації важливо враховувати соціально-екологічні орієнтири суспільного розвитку, націлені на досягнення еколого-економічного збалансованого виробництва й усіх його ланок. Лише така політика уможливує реалізацію принципу екологічного пріоритету в господарських рішеннях, якщо вони допускають можливість вибору.

Науковці з еколого-економічної проблематики розробили наступні еколого-економічні показники [4, 1, 5, 7]: 1) виражені у вартісній формі показники, які характеризують зміну економічного стану господарського суб'єкта під впливом екологічних чинників; 2) показники, що характеризують цінність для економічної системи певних природних чинників (природних ресурсів або компонентів природного середовища); 3) окремі види еколого-економічних показників до яких відносяться: питомі витрати на відтворення кількісних або якісних чинників певного природного ресурсу (наприклад, вирощування 1 га лісу, отримання 1 м³ ділової деревини; видобуток вагової чи об'ємної одиниці природного ресурсу та інші); певного параметру якісної характеристики складової навколишнього середовища (наприклад очищення 1 м³ води, рекультивуацію 1 га порушених земель, осушення 1 га підтоплених земель тощо); або на запобігання шкідливому впливові на довкілля чи людину умовної одиниці екодеструктивного фактора.

Невипадково з цього приводу Ю. Пахомов доводить, що нині невизначено й певним чином не оцінено планетарні процеси, що блокують розвиток економіки, які генеровані підривом екології на ажіотажній фінансовій основі, а також масовими міграціями з нестабільних держав. Цитований науковець також стверджує, що на сьогодні глобалістична проблематика є домінуючою в дослідженні світової економіки, а глобалістика виокремлюється в самостійну галузь науки. Світогосподарська практика підтверджує системну сутність глобалізації, її об'єктивний характер, дуалістичну природу, безпрецедентні (позитивні й негативні) впливи на економічний розвиток країн світу [6].

Серед головних проблем, пов'язаних з глобалізацією, науковці висловлюють різні точки зору. Так [3, с. 224-225]:

- І. Юхновський виділяє передусім екологічні, оскільки концепція глобалізації входить у суперечність з обмеженістю ресурсів на планеті та можливостями біосфери переробляти і знешкоджувати відходи. Ці процеси протистояння глобалізованої соціосфери і біосфери Землі отримали назву глобальної екологічної кризи;

- В. Чуйко відмічає, що внаслідок господарської діяльності людства шкода, завдана біосфері, набагато перевищує її можливості до самовідновлення. Тому розвиток цивілізації, орієнтований на постійне збільшення виробництва і споживання, є кризовим, оскільки не відповідає обмеженості ресурсів на планеті й можливостям біосфери переробляти й знешкоджувати відходи;

- О. Бондар стверджує, що причини виникнення глобальних економічних проблем обумовлюються: швидким зростанням масштабів виробництва, недосконалістю виробничих технологій, певним типом соціально-економічних відносин, кризою духовної культури.

Вчені та експерти до глобальних еколого-економічних проблем відносять такі тенденції, які сформувались протягом ХХ ст. і впливатимуть на розвиток цивілізації в ХХІ ст., а саме: радіоактивне забруднення, яке є результатом розробки родовищ радіоактивних руд, постійних випробувань ядерної зброї і ядерних вибухів з мирною метою, аварій на АЕС; глобальні зміни клімату, викликані негативним екологічним наслідком дії домашніх антропогенного походження (фреон, озон, метан), що спричиняють посилення парникового ефекту атмосфери; руйнування озонового шару; кислотні опади, які пов'язані з антропогенним забрудненням атмосфери, з природним потраплянням до неї діоксиду сірки, оксиду азоту; зникнення рослинних і тваринних видів, неухильне зменшення їх чисельності, порушення і деградація земель, забруднення територій (міський і сільських), стихійні катастрофи (землетруси, виверження вулканів, урагани, цунамі, лісові пожежі, повені, частота і наслідки яких наростають).

Глобальною екологічною проблемою соціального характеру, що має безпосереднє відношення до природокористування, є зростання чисельності населення, яке може бути значно дієвим фактором впливу на розвиток цивілізації, ніж усі інші відмічені вище. Для запобігання поглибленню глобальних екологічних проблем Конференція ООН з питань навколишнього середовища і розвитку (самміт «Планета Земля») у червні 1992 р. проголосила концепцію сталого розвитку, викладену в «Порядку денному на ХХІ ст.», за який проголосували керівники 179 країн світу, і поглиблено в документах Всесвітнього самміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002). Відмітимо, що до цих документів приєдналась і Україна [3, с. 227].

У 70-х роках ХХ ст. міжнародна громадськість наголосила на органічному зв'язку соціально-економічного розвитку суспільства з проблемами довкілля, екологічними факторами, про що зокрема свідчать ряд документів ООН та міжнародних громадських організацій. Одним з перших таких документів була Декларація першої конференції ООН із довкілля (Стокгольм, 1972 р.), доповідь Римського клубу «Межі зростання» (1972 р.).

У середині 70-х рр. ХХ ст. у програмі ООН для довкілля було вжито термін «розвиток без руйнування» (без руйнування довкілля), пізніше для позначення екологічно прийняттого розвитку (такого, що найменш негативно впливає на довкілля) було запроваджено термін «екорозвиток». У доповіді Міжнародного союзу охорони природи та природних ресурсів «Всесвітня стратегія охорони природи» (1980 р.) наголошувалося, що розвиток може бути сталим лише за умови врахування не лише економічних, а й соціальних та екологічних його аспектів. У 1983 р. ООН створила спеціальну міжнародну комісію з довкілля та розвитку, яка у 1987 р. опублікувала доповідь «Наше спільне майбутнє», в якій сталий розвиток було визначено як такий, що задовольняє потреби сучасності, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби.

Новий потужний імпульс для поширення поняття «сталий розвиток» дала представницька конференція ООН з проблем довкілля та розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), яку нерідко називають «саммітом Землі», «світовим саммітом», «саммітом у Ріо». Конференція ухвалила такі документи: «Декларацію Ріо з довкілля та розвитку», «Порядок денний на ХХІ ст.» («Агенда 21»), «Кліматичну конвенцію», «Конвенцію з біорозмаїття», «Принципи щодо лісів». Відмітимо, що у найобсяговішому із цих документів «Порядок денний на ХХІ ст.» (офіційна назва – «Програма дій щодо довкілля та розвитку»), поняття «сталий розвиток» відіграло принципову роль, в зв'язку з чим тоді ж було створено спеціальну комісію ООН зі сталого розвитку.

У червні 1997 р. у Нью-Йорку відбулася 19 спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН із проблем довкілля та сталого розвитку, на якій констатувався факт незадовільного виконання рекомендацій «Ріо-92» більшістю держав світу (передусім через юридично необов'язковий характер документів Ріо-92, недостатній загальний рівень екологічної свідомості та культури, а також нестачу в багатьох країнах необхідних економічних та технічних ресурсів).

Подальші наші дослідження свідчать, що актуальності глобальних проблем сучасності значною мірою сприяла діяльність міжнародної громадсько-наукової організації – Римського клубу (А. Печчеї, Дж. Форестер, Д. Меддоуз, М. Месарович, Б. Гаврилишин та ін.). У доповідях цієї організації достатньо глибоко висвітлювався економічний аспект розвитку людства в епоху глобальної науково-технічної революції, яка супроводжувалася серйозною екологічною кризою.

Опрацювання багатьох наукових і фахових видань ООН та міжнародних громадських організацій засвідчує, що проблеми збалансованого розвитку безпосередньо пов'язані з природокористуванням. Відмічене вище дає підстави зацентрувати особливу увагу на сільському розвитку в цілому, та розвитку

сільських територій, зокрема, оскільки їх специфіка значною мірою визначається їх природним складником, що є основою сільськогосподарського виробництва. Як слушно зауважують науковці [9, с. 35; 10, с. 28], природу неможливо сегментувати, вона є неподільною, але коли ми вживаємо словосполучення «сільське природне середовище», то маємо на увазі той факт, що воно становить 80 % загальної території країни, на якій розташовано 28,6 тис. населених пунктів і мешкає 32,3 % населення.

З огляду на відмічене необхідним є зосередження уваги на двох надзвичайно важливих аспектах [11, с. 26-27]: багатифункціональності села як соціально-територіальної підсистеми суспільства та на визнанні людиноцентристського характеру сільського розвитку. При цьому, доцільним є врахування зовнішніх ефектів, що виникають у зв'язку із сільськогосподарським виробництвом, а саме: забезпечення продовольчої безпеки країни з метою вільного доступу населення до продовольчих продуктів необхідних для здорового активного життя; впливу на навколишнє середовище (формування та охорона агроландшафтів, агробіологічного різноманіття, збереження родючості ґрунтів, охорона земель від негативних явищ природного й техногенного характеру тощо); підтримання життєдіяльності населення на сільських територіях через використання їхніх природних ресурсів для економічної діяльності; відтворення і розвиток селянства («фермерства»).

ВИСНОВКИ

Світове співтовариство визнало, що збалансований розвиток в цілому, й сільських територій, зокрема, повинен стати пріоритетним питанням порядку денного міжнародного співробітництва. Загально визнаним є розуміння збалансованого розвитку, як гармонійного поєднання економічної, соціальної та екологічної складових розвитку. Лише досягнення збалансованості між ними забезпечить можливість переходу до такого суспільного розвитку, який не виснажуватиме природні та людські ресурси, а тому матиме можливість тривати досить довго.

Збалансованості сільського розвитку можна досягти на основі раціонального природокористування в процесі виробництва сільськогосподарської продукції, збереження навколишнього природного середовища, що в цілому сприятиме підвищенню якості життя у сільських регіонах і добробуту сільських мешканців.

ПЕРЕЛІК ВИКОРСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Диксон Д. А. Экономический анализ воздействий на окружающую среду / Д. А. Диксон, Л. Ф. Скура, Р. А. Карпентер, П. Б. Шерман. – М.: Изд-во Вита-Пресс, 2000. - 272 с.
2. Екологічна енциклопедія : У 3 т. / Головн. ред. А. В. Толстоухов та ін. – К. : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2008. – Т. 3: О-Я. – 472 с.
3. Екологічна енциклопедія : У 3 т. / Головн. ред. А. В. Толстоухов та ін. – К. : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2007. – Т. 1: А-Е. – 432 с.
4. Кларер Й. Охрана окружающей среды и экономическое развитие : Потенциал экономических инструментов для улучшения состояния окружающей среды и устойчивого развития в странах с переходной экономикой / Й. Кларер, С. Франсис, Д. Мак Николас, А. Голуб. – Сантандре, Венгрия, 1999. 100 с.
5. Мельник Л.Г. Екологічна економіка: [підручник]/ Л. Г. Мельник. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 367 с.
6. Пахомов Ю. М. Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації: [монографія] / Ю. М. Пахомов, Д. Г. Лук'яненко, Н. О. Татаренко та ін.; за ред. Лук'яненко Д. Г. – К. : КНЕУ, 2001. – 538 с.
7. Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформацій / Під заг. ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2006. – 704 с.
8. Толстоухов А. В. Екобезпечний розвиток : пошуки стратегем / А. В. Толстоухов, М. І. Хилько. – К. : «Знання України», 2001. – 333 с.
9. Томіч І. Наше неоціненне багатство/ І. Томіч//Віче. – 2003. - № 5. – С.31-35.
10. Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: Матеріали до Сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 9-10 листопада 2005 року. – К.: УААН ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. – 83 с.
11. Теорія, політика та практика сільського розвитку /за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О. М. Бородіної, д-ра наук, чл. кор. УААН І. В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2010. – 376 с.

Одержано 04.03.2013р.